

FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNDƏ OXUCULARI HEYRAN EDƏN NƏDİR

Kamil HÜSEYNOĞLU,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Ədəbiyyatşünaslıqda Füzuli şeirləri barədə mövcud çoxsaylı təhlil, şərh və təfsirlərdə zaman-zaman müxtəlif ziddiyətli fikirlər yer alır. Bunun əsas səbəblərindən biri, görünür, onunla bağlıdır ki, Füzuli poeziyası olduqca çoxcəhətli və çoxmənalıdır. Ona görə də hər bir oxucu bu bədii çoxmənalılıqdan öz mənəvi aləminə, bədii qavrayışına münasib mənə çalarları götürə bilir.

Füzuli şeirlərinin belə əsrarəngiz gözəlliyinin siri nədədir? Bu sual poeziya həvəskarlarını və ədəbiyyatşünasları çoxdan düşündürür və hər kəs ona öz bədii zövqü və ədəbi görüşləri baxımından cavab verməyə çalışır.

Fikrimizcə, Füzuli qəzəllərində oxucunu, hər şeydən öncə, aruzun səlis və rəvan tərzdə tənzimlənmiş musiqisi və bu lirik musiqi zəminində müxtəlif bədii ifadə və təsvir vasitələrinin köməyi ilə verilən itifaklılıq, incə və dərin mənalar heyretə gətirir. Oluşmuş yüksək sənətkarlıqla nəzmə çəkilən bu zərif şairə fikirlər rəngarəng ritm vasitələri, lirik intonasiyalar (aəhənglər), bədii ifadələrlə çulğuşaraq, oxucunu qavrayışında zərif və mənalı duyğular yaradır və bununla da onun ədəbi-estetik zövqünü oxşayır. Bütün bunlar necə baş verir? Şair bunlara hansı üsullarla nail olur?

Füzuli şeirlərinin əsasında əzəli dərindən ədəbi-fəlsəfi mənalar ifadə etmək və itifaklılıq qabiliyyəti durur. Məlumdur ki, itifaklılıq, hazırcavablıq, incə, xoşməzə söz söyləmək bacarığı bütün zamanlar, istər adi söhbət və ünsiyyətdə, istərsə də sənətdə çox yüksək qiymətləndirilən keyfiyyətlərdən biridir. Belə fikirlər bir tərəfdən oxucunu əyləndirir, düşündürür, digər tərəfdən isə müəllifinin əqli və fitri qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Sözsüz ki, Füzuli sənətinin bu dərəcədə böyük uğur qazanmasının əsas səbəbi ilk növbədə təbiətin ona bəxş etdiyi heyratəməli şairlik istedadı, incə zövqü və itifaklılıq mənalar düzəltmək (nüktəpərdazi) qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Klassik poetika sənətində çox yüksək qiymətləndirilən belə zərif, şairə mənalar "nüktə" deyilir. Ən çox qəzəl janrı üçün səciyyəvi olan nüktə öz-özünü bədii təsvir vasitəsi deyildir. Ona görə də klassik poetika sənətinə ("elm ül-bədi") dair yazılmış risalələrdə bu barədə danışılmır. Nüktə müxtəlif bədii təsvir vasitələrinin köməyi ilə yaradılan dərindən və zərif poetik mənadir.

Füzuli şeirlərinin oxuculara bədii-estetik təsiri barədə deyilən bu fikirlərdən sonra, sözsüz ki, bu təsirin yaranmasına xidmət edən bədii vasitələr haqqında da danışmaq lazımdır.

Füzuli qəzəllərində bədii məzmunun əsas məğzi-ni bu janrı sabitləşmiş ənənələrinə uyğun olaraq, lirik qəhrəmanın vəziyyəti, mənəvi əhvali-ruhiyyəsi, yaxud meşuqun zahiri gözəlliyi, aşiqinə etinasız münasibətilə bağlı lirik fikirlər və zərif mənalar təşkil edir. Oxucu üçün çox vaxt gözəlməz tərzdə ifadə edilən belə fikirlər bir qayda olaraq müxtəlif bədii təsvir vasitələrinin köməyi ilə yaranır. Belə təsvir vasitələri Füzuli şeirlərində əsərin daha təsirli ifadəsinə xidmət edir və çox vaxt beytin bütün məzmununu təşkil edir:

Çaqlar köksümdə sanma kim, açıbdır tiği-eşq,
Könlümün şəhrinə mehrin girməyə dərvazələr.
Burada lirik qəhrəman sevgilisinə müraciətlə deyir: "Elə zənn etmə ki, mənim sənəmdəki çapıqları sənəin məhəbbətinin qılıncı açıbdır; onlar mənim könlümün qapısıdır, açıqlıqlar ki, sənəin məhəbbətin oradan könlümə daxil ola bilsün". Burada işlədilmiş "hüsn-i-təlil" (hər hansı bir hadisənin qeyri-real, fantastik tərzdə izahı) bədii təsvir vasitəsi Füzulinin incə zövqünü çox gözəl nümayiş etdirir. Bəzən belə bədii mənaları şair hətta bir misra daxilində də böyük ustalıqla ifadə edə bilər:

Məhi-növ sanma, tutmuş çərxi tiği-şöleyi-ahım.
Bu misrada mübaligəli tərzdə deyilir ki, göydəki qövsü təzə çıxmış ay hesab etmə, o, mənim ahımın alov şöləsidir ki, qalxıb göy üzünü tutub. Cavabsız məhəbbətin yandırıcı alovunu, söləsini öz poeziyasının başlıca rəmzinə çevirib, göylərə qaldıran Füzuli aşağıdakı beytdə isə onu qılınca bənzədir:

Su verir hər sübhəmə göz yaşı tiği-ahımə,
Kim tökmə qanın sipəhrin, salsa mehrin mahimə.
Burada ah çəkən ağzın kənarlarına gözələrlər yaş axması ağacın suvarılmasına bənzədir; göz yaşları axıb ağzından çıxan ah qılıncını (şölesini) sulayır ki, böyüyüb göylərə yüksəlsin və əgər göy-qübbəsinin gözü lirik qəhrəmanın sevgilisinə düşərsə, onda onun qanını töksün.

Gənclik dövründə nakam və sarsıdıcı məhəbbət-lə üzləşən Füzuli uzun müddət tənhalığa qapılıraq, "kimse yox qapım aç. Badi-səbadan qeyri" ("Şimal küləyindən başqa qapımı açan kimse yoxdur") deyərək güclü iztirablar keçirmiş və bu iztirablara görə-fiq poetik xeyallər qurmağa başlamışdır. Ona görə də onun qəzəllərinin əsas qayəsini cavabsız məhəbbət-dən yaranan ah və nalələr, eləcə də rəhmsiz sevgilisinin həsrətindən doğan qəm-qüssə təşkil etmişdir:

Ol ki, hər saat güldü çəşmi-giryanim görüb,
Ağlar oldu halıma birəhm cananım görüb.

Pərtövi-xurşid sanmın yerdə, kim devri-fələk,
Yerə vurmuş afitabın, məhi-tabanım görüb.
Birinci beytdə deyilir ki, o kəs ki, mənim ağlar gözələrimi görəndə hər saat güldürdü, sevgilimin rəhmsizliyinin dərəcəsini görəndə sonra o özü mənim halıma ağlamağa başladı.

İkinci beytdə isə şair yazır ki, Yerdəki parıltını Günəş işığı zənn etməyin; sadəcə Göy qübbəsi mənim işıq saçan Ayımı (sevgilimi) görəndə sonra onunla miqayisədə tutqun görünən öz Günəşindən utanmışına görə onu vurub Yerə salmışdır.

Füzulinin öz ana dilində aydın başa düşülən şeirləri çoxdur. Ancaq ümumiyyətlə götürüldükdə isə, onun ərəb və fars sözləri ilə yüklənmiş və çətin anlaşılacaq şeirləri də əzəlidir. Bu onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd edilən dərindən mənalı poetik fikirləri şair qəzəl janrının tələblərinə uyğun olaraq, bir beyt daxilində, yığcam halda verməli idi. Ancaq bu maraqlı mənalar əlavə, şair beytlərin vəzn və qafiyə tələblərinə də riayət etməyə məhkum idi. Bu tələbləri isə təkcə ana dilində olan sözlərdən istifadə etməklə yerinə yetirmək çox vaxt çətin olurdu. Ona görə də şair tez-tez uyğun mənalı ərəb və fars sözlərindən də istifadə etməyə məcbur idi. O zaman Azərbaycanca təhsil ərəb və fars dillərində aparıldığına görə oxucuların əksəriyyəti belə sözləri anlamaqda çətinlik çəkmirdilər. Müasir dövrdə isə oxucu, hətta bəzən füzuliyəşünasların özləri də belə şeirlərin mənalarını yaxşı anlaya bilmirlər və bu zaman belə düşüncülər ki, əgər şeirin dili çox qəlizdirsə, onda deməli burada sufi mənaları vardır. Bu səbəbdən də müasir füzuliyəşünaslıqda Füzuli daha çox sufi şairi kimi təqdim edilir. Halbuki şair öz əsərlərində dəfələrlə sufiləri kəskin tənqid edərək, onları "cahil" adlandırır və islami "rüşyav etməkdə" günahlandırır. Qədim mənbələrdə də Füzulinin sufi olmasına dair heç bir məlumat yoxdur. Ona görə də Füzuli məhəbbətinin və şeirlərinin tamamilə dünyəvi səciyyə daşmasını heç bir sübhə doğurmur.

Yeniden Füzulinin sənət dünyasına qayıdaraq, qeyd etmək istərdik ki, şairin mütəmadi olaraq və məhərrətə istifadə etdiyi bədii ifadə və təsvir vasitələrindən biri də şeirdə söz və ya ifadə təkrarlarıdır. Şair bu şeir şəklinin klassik poetika sənətində

"təcnis" adlandırılan növündən xüsusilə uğurla istifadə edir:

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevrə,
Canı üçün kim ki, cananın sevrə, canın sevrə.
Bu beytdə işlədilmiş "can" və "canan" sözləri tam cinas olmasalar da, şair onların səs və mənə imkanlarından maksimum istifadə edərək, gözəl bir bədii mənə yaratmışdır.

Aşağıdakı beytdə isə "surət" sözünü üç dəfə təkrar edən Füzuli birinci dəfə bu sözü "üz", "sifət", ikinci dəfə "vəziyyət", üçüncü dəfə isə "heykəl" mənəsində işlədərək, yenə də yüksək poetik mənə ifadəsinə nail olmuşdur:

Heyhat, ey büt büt, surətin gördükdə lal eylər mənə,
Surəti-halım görün surət xəyal eylər mənə.

Füzuli nöinki şeirin bütün bədii ifadə və təsvir vasitələrini bilavasitə onun məzmunu və musiqisi ilə bağlayır, bu məqsədlə o, hətta ayrı-ayrı səslərdən belə məhərrətə istifadə edir. Səs bənzərlikləri vasitəsilə şair əsərdəki məzmununa münasib melodik əhvali-ruhiyyə yaradır. Məsələn, aşağıdakı sətirlərdə şeirin əsas qayəsi "dərd" sözü ilə bağlıdır, yəni beytin məzmunu lirik qəhrəmanın düşür olduğu məhərrət dərindən hansı dərəcəyə çatmasını göstər-məkdən ibarətdir (Sevgilisinin dodaqlarının həsrətindən xəstə düşmüş aşiqin dördü elə bir həddə çatmışdır ki, artıq sevgilisinin "dəhəni" də onu sağalda bilməz). "Dərd" sözünün tərkibindəki səslər, xüsusilə də "d" səsi məzmunla bağlı beytin müxtəlif hissələrində dəfələrlə təkrar olunaraq, ümumi məzmununa münasib "dərddli" bir səs ahəngi yaradır:

Dəhanin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın.
Aşağıdakı beytdə də həmin poetik üsuldan bəca-riqlə istifadə edilmişdir:

Suda əksi-sərv sanmın kim, qoparıb bağban,
Suya salmış sərvini, sərv-i-xuramanım görüb.

Beytin mənası belədir: suyun kənarında bitmiş sərv ağacının əksi suya düşmüşdür. Şair isə deyir ki, elə hesab etməyin ki, bu, sərv ağacının əksidir; mənim xuramanımın sərvini (qamətini) görəndə sonra bağban bunun qarşısında öz sərv ağacının qəddindən xəcalət çəkərək, gizlətmək məqsədilə onu əyib suya salmışdır. Göründüyü kimi, burada beytin məzmunu əsasən məcazi mənada işlədilmiş "sərv" (qamət mənəsində) sözü ilə bağlıdır və ona görə də bu sözün tərkibindəki "s" səsi beytdə daha çox təkrar olunmuşdur.

Bütün bu deyilənlər əyani surətdə göstərir ki, Füzuli sənətinin əsasını zərif, itifaklılıq lirik mənalarla yüksək bədii formanın vəhdəti təşkil edir. "Nüktə" adlanan belə zərif və dərin mənalar orta əsrlərdə ərəb, fars və türk dillərində yazılmış digər şairlərin əsərlərində nadir hallarda rast gəlinir. Füzulinin isə demək olar ki, hər bir qəzəlində belə mənalar daşıyan beytlər vardır. Hətta şairin elə qəzəlləri də vardır ki, onların hər bir beytində belə mənalarla rastlaşmaq mümkündür. Ancaq təəssüf ki, Füzuli qəzəllərinin səciyyəvi cəhətlərini, başlıca özünəməxsusluğunu təşkil edən bu aspekt indiyədək ayrıca tədqiqat obyektinə olmayıb. Şairin olduqca səmimi formada yüksək mənalı duyğular ifadə edən qəzəlləri istər mənə, istərsə də ədəbi-bədii cəhətdən o qədər mükəmməl işlənmişdir ki, onların səlis və rəvan bədii quruluşu cəlalanmış almazı xatırladır. Görkəmli rus şərqşünası İ.V. Braçinskiyin yazdığı kimi, "həm öz bədii istedadına, həm də bu istedadın Azərbaycan, fars və ərəb poeziyasının sonrakı inkişafına, yəni ərəb ölkələrində, Orta Asiya və Zaqaf-qaziya, Türkiyə, İran və uzaq Hindistanda yazıl-yaratmış şairlərin yaradıcılığına təsiri baxımından Füzuli müstəsna yer tutur".

Yaşadığı zamanada beş əsrə yaxın bir dövr keçməsinə baxmayaraq, Füzuli poeziyası nöinki öz həmişəyaşar təvəratini və ədəbi-estetik dəyərini itirməmiş, əksinə, zaman keçdikcə özünə daha çox pərəstişkarlar tapmışdır. Çünki bu poeziya insan təbiətinin məhərrətə, gözəlliyə, zərif və itifaklılıq mənalarla vurğunluq kimi əbədi və sönmez hissələri ilə bağlıdır və onların bədii tərənnümünə həsr edilmişdir.